

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота

магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ІНТЕРАКЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В УМОВАХ
ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ»**

Виконала:

студентка II курсу SoO2-M21z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта.
(Олігофренопедагогіка)

за освітньо-професійною програмою

Спеціальна освіта

(Олігофренопедагогіка)

Тегза Агнеса Василівна

Керівник: **Мельник Ж.В.**,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри спеціальної та

інклюзивної освіти

Рецензент: **Співак В.І.**,

кандидат психологічних наук, доцент

кафедри соціальної педагогіки і

соціальної роботи

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ІНТЕРАКЦІЙ У ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	6
1.1. Значення інтеракції в розвитку особистості дитини молодшого шкільного віку.....	6
1.2. Особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями....	19
1.3. Специфіка розвитку інтеракцій у школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання.....	25
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СТАНУ ФОРМУВАННЯ ІНТЕРАКЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	32
2.1. Критерії, рівні та методики діагностування формування інтеракцій у молодших школярів із інтелектуальними порушеннями.....	32
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	43
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ІНТЕРАКЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	50
3.1. Програма формування інтеракцій у молодших школярів із інтелектуальними порушеннями.....	50
3.2. Модель формування інтеракцій в учнів молодших класів із інтелектуальними порушеннями засобами арт-терапії.....	55
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Спілкування є однією з основних умов психічного розвитку дитини, найважливішим чинником становлення її особистості, провідним видом людської діяльності, спрямованим на пізнання та оцінку самої себе за допомогою інших людей.

А. Леонт'євим, М. Лисіною, Я. Коломинським, спілкування розглядається як процес взаємодії сторін-учасниць (суб'єктів комунікації), мотивований їх потребами, який підпорядковується певній меті, що має характерний спосіб і засоби здійснення і передбачає досягнення результату.

Формування інтеракції нерозривно пов'язане з формуванням пізнавальної сфери, а також з емоційними і волевими процесами психіки дітей з інтелектуальними порушеннями. За даними А. Висоцької, В. Бондаря, Д. Ельконіна, А. Колупаєвої, В. Лубовського, В. Синьова, О. Стребелева, Л. Шипициної та інших, у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями рівень сформованості інтеракцій має значний вплив на формування пізнавальної діяльності та відображається на здібностях у навчанні. Саме інтеракції забезпечують соціальну компетентність дітей означеної категорії, дозволяючи їм враховувати позиції інших людей, слухати інших, вступати в діалог, вибудовувати взаємини з іншими дітьми і дорослими.

Формування інтеракцій є необхідною умовою успішності навчальної діяльності, найважливішим напрямком соціально-особистісного розвитку; є цілеспрямованим системним процесом, який реалізується через всі предметні області і в позаурочний період.

Актуальність і недостатня розробленість вище зазначених положень зумовили вибір теми дипломної роботи магістра «Формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання».

Мета дослідження: теоретично узагальнити та експериментально

перевірити ефективність моделі та методики формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Об'єкт дослідження: процес формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження: методика формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання.

Гіпотеза дослідження: підвищення рівня сформованості інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання залежить від правильного використання психолого-педагогічного впливу, що у подальшому буде ефективним при адаптації та соціалізації цієї нозології дітей.

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі **завдання дослідження:**

1. Провести теоретичний аналіз науково-методичної педагогічної літератури з проблеми дослідження.

2. Визначити критерії та рівні сформованості інтеракцій у дітей означеної категорії.

3. Розробити модель та методику формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання.

4. Експериментально перевірити ефективність запропонованої моделі та методики формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз визначальних понять та їх синтез, систематизація та узагальнення матеріалу з визначеної теми дослідження; обґрунтування теоретичних засад та методів організації констатувального та формувального експерименту;
- емпіричні: діагностичні та практичні вправи, спостереження, бесіди, анкетування;

- методи математичної статистики: щодо кількісного та якісного аналізу отриманих результатів.

З метою проведення експериментального дослідження вивчення стану формування інтеракцій у молодших школярів із інтелектуальними порушеннями нами було обстежено 16 учнів молодшого шкільного віку 3-4 класів Тур'я Бистрянської гімназії Тур'є-Реметівської сільської ради Закарпатської області.

Теоретична значущість полягає в здійсненні теоретичного аналізу науково-методичної педагогічної літератури з проблеми дослідження; визначенні критеріїв та рівнів сформованості інтеракцій у дітей означеної категорії; розробці моделі та методики формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання.

Практичне значення полягає в емпіричному вивченні рівня сформованості інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями та експериментальній перевірці ефективності запропонованої моделі та методики формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання.

Структура роботи. Дипломна робота магістра складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

Апробація результатів нашого дослідження представлена у Збірнику наукових праць здобувачів освітнього ступеня бакалавр і магістр факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи у науковій статті з теми: «Сучасні підходи до формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання» (Тегза А.В. Сучасні підходи до формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання / А.В. Тегза // *Збірник наукових праць здобувачів освітнього ступеня бакалавр і магістр факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи* / за ред. О.В. Гаврилова. Вип. 15. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2022. С. 226 – 230.

ВИСНОВКИ

Теоретико-практичний аналіз проблеми формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання дав змогу сформулювати наступні висновки.

Під поняттям «інтеракція» розуміємо взаємодію людей в ході спілкування, планування спільної діяльності, організація спільної діяльності, психологічний вплив один на одного. Будь-яке спілкування здійснюється за допомогою комунікативних умінь. Комунікативними вміння – це здатність встановлювати і підтримувати контакти з іншими людьми на основі внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікативної дії в ситуаціях міжособистісного спілкування. Починаючи з раннього віку, дорослі, за допомогою спілкування, передають дитині модель навколишнього світу.

Взаємодія – це дії індивідів, спрямованих один до одного. Така дія може бути розглянуто як сукупність методів, що застосовуються людиною для досягнення певних цілей – практичних завдань або для реалізації цінностей. Люди вступають у взаємодію, тому що залежать один від одного. У сфері «дитина-дорослий» емоційно-оціночне ставлення дорослого до вчинків дитини визначає розвиток її моральних почуттів, відповідального ставлення до правил, з якими дитина знайомиться в житті. Крім відносин «дитина-батьки» виникають нові відносини «дитина-вчитель», що піднімають учня на рівень суспільних вимог до його поведінки, а згодом і до навчання. Поступово дитина переходить із зони впливу значущих для неї близьких людей в зону контактів з однолітками.

Інтеракція сприяє розвитку таких складних форм поведінки, як удавання, висловлення образ, кокетство, фантазування тощо. У спілкуванні дитини з однолітком можна спостерігати безліч дій і звернень, які практично не зустрічаються в контактах з дорослими. Дитина сперечається з однолітком, нав'язує свою волю, заспокоює, вимагає, наказує, обманує,

шкодує, проявляє різноманітні емоційні стани – від лютого обурення до бурхливої радості, від ніжності і співчуття до гніву. Під час спілкування з однолітками, діти використовують найрізноманітніші дії та рухи – стрибки, химерні пози, кривляння, тощо. Отже, інтеракції дитини з дорослими та однолітками сприяють всебічному розвитку особистості дитини, розширюють словниковий запас, формують соціально-нормативну поведінку, розвивають складні форми поведінки, сприяють емоційним проявам.

Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що розвиток дітей з інтелектуальними порушеннями значно відстає від показників однолітків з нормотиповим розвитком на всіх етапах їхньої життєдіяльності. Вчені констатують індивідуальність у показниках цієї групи дітей і підкреслюють значні відставання в інтелектуальному, фізичному, емоційному, моторному, психічному та мовленнєвому розвитку. Без організації спеціального навчання та виховання дітей з інтелектуальними порушеннями не формуються ті види діяльності, які для дітей з нормотиповим розвитком є провідними й базовими в підготовці до школи та під час навчання в ній.

Аналізуючи своєрідність сфери діяльності у дітей з порушенням інтелекту, нами виявлено, що інтеракція є одним із видів комунікативної діяльності. Загальні характерні особливості побудови діяльності у таких дітей можна перенести і на сферу спілкування. Можна сказати, що дітям з інтелектуальними порушеннями властива слабка і елементарна мотивація відносин, а інтерес до спілкування виражений дуже слабо. У зв'язку з порушеннями розумової, емоційно-вольової сфери і слабого розвитку мовлення, у дітей з інтелектуальними порушеннями виникають труднощі в розумінні та осмисленні подій свого життя, житті оточуючих їх людей, подій соціального життя тощо. Вони не вміють будувати та аналізувати взаємини з близькими дорослими й однолітками. У молодшому шкільному віці диференційована самооцінка дітей з інтелектуальними порушеннями не пов'язана із змістовним уявленням про себе. Розповіді дітей представляють

перерахування тих якостей і вчинків, за які їх хвалять оточуючі, а не цінних для них самих особистісних особливостей. Уявлення про себе у таких дітей досить ситуативні, пов'язані з тим, що сталося дією або ситуацією.

Для об'єктивного визначення стану формування інтеракцій у школярів молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями у нашому дослідженні використовувалися такі критерії, як комунікаційний (вміння спільно діяти з іншими, доступно висловлювати власні думки, аргументувати, аналізувати висловлювання); інтерактивний (самоорганізація спілкування, вміння вибудувати діалог, вміння повести за собою, організація діалогу в ситуаціях з елементами протиріччя); перцептивний (вміння слухати і чути, адекватно інтерпретувати отриману інформацію, вловлювати підтексти). За кожним критерієм інтеракційні вміння диференціювалися на рівні – високий, середній та низький та аналізувалися якісні та кількісні характеристики кожного рівня.

Констатувальне дослідження проводилося з метою визначення стану розвитку інтеракцій в молодших школярів з інтелектуальними порушеннями. Для цього було використано адаптовану методику Г. Цукерман «Рукавички» (на діагностування розвитку вміння спільно діяти з іншими, доступно висловлювати власні думки, аргументувати, аналізувати висловлювання), адаптовану методику О. Дибіної «Не поділили» (на дослідження вміння вибудувати діалог у ситуаціях з елементами протиріччя), адаптовану методику А. Щетиніної «Діагностика здібностей дитини до партнерського діалогу» (на дослідження вміння слухати і чути, адекватно інтерпретувати отриману інформацію та вловлювати підтексти).

У результаті констатувального дослідження нами було визначено узагальнені показники рівня розвитку інтеракцій в учнів із інтелектуальними порушеннями молодшого шкільного віку за всіма методиками. Встановлено, що 37,5% учнів означеної категорії мають низький рівень, 45,8% дітей перебувають на середньому рівні та 16,7% школярів з порушеннями інтелектуального розвитку мають високий рівень інтеракцій.

Було розроблено два варіанти програми, які формують інтеракції у дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями. Перший варіант програми включав завдання з узагальненими відомостями та практичними вправами, спрямованими на уточнення та вдосконалення уявлень про найближче соціальне оточення, формування умінь позитивно взаємодіяти з однокласниками, з вчителями у навчальних і поза навчальних ситуаціях, розвиток самостійності дітей у взаємодії з найближчим соціальним оточенням. Другий варіант програми включав переважно практичні завдання, спрямовані на накопичення, уточнення та розширення уявлень дітей про себе та ближнє соціальне оточення, формування елементарних умінь у галузі взаємодії з близькими дорослими та дітьми у різних ситуаціях та у навчальному процесі.

Під час проведення занять шкільного лялькового театру обов'язковими вимогами є: чітке визначення теми і мети, словникова робота з поясненням невідомих слів, поділ ролей відповідно до можливостей кожної дитини, аналіз поведінки головних героїв в аспекті теми, що обговорюється, поточний контроль та попередня корекція, визначення в учнів власного світогляду та з'ясування їхнього відношення до дій героїв спектаклю тощо. Заняття театрального гуртка структурно складається з трьох компонентів: підготовчого, основного, заключного. На підготовчому етапі здійснюється вибір вистави, розподіл ролей між учасниками, виготовлення декорацій, формування театральної трупи, консультації, створення емоційного настрою перед репетиціями тощо. На основному етапі проводиться нервово-психічна підготовка, визначення теми й мети театрального заняття, розкриття теми (на прикладі поведінки дійових осіб творів, які будуть інсценізовані), словникова робота, аналіз поведінки головних героїв в аспекті теми, що обговорюється, репетиція. На заключному етапі проводиться заспокійливий вплив на дітей (довірливі бесіди, розслаблюючі рухи, дидактичні ігри, колективні співи, прогулянки тощо). На всіх етапах занять шкільного лялькового театру створюються умови для спілкування з дитиною, обговорення з нею

різноманітних ситуацій, які стосуються, як лялькового театру, так і інших подій, поступово розширюючи коло питань і тем обговорення. Зазначена робота систематично проводиться на рівнях «дитина-дорослий (дорослі)», «дитина-діти».

Під час контрольного етапу дослідження використовувались тіж самі засоби, які були задіяні під час констатувального експерименту. Ці засоби наочності стимулювали пізнавальну активність, дозволяли підтримувати інтерес до діагностичного заняття, доносили діагностичний матеріал в цікавій та доступній формі. Наочний матеріал розміщувався таким чином, щоб кожна дитина могла його роздивитися, дотягнутися й попрацювати з ним.

У результаті контрольного дослідження нами було визначено узагальнені показники рівня сформованості інтеракцій в учнів із інтелектуальними порушеннями молодшого шкільного віку за всіма методиками. Встановлено, що 22,92% учнів означеної категорії мають низький рівень, 54,16% дітей перебувають на середньому рівні та 22,92% школярів з порушеннями інтелектуального розвитку мають високий рівень.

Запропонована модель та методика формування інтеракцій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями дали позитивний результат. Зокрема, результати контрольного етапу дослідження свідчать, що кількість дітей, у яких рівень сформованості інтеракцій піднявся до високого рівня – зріс на 6,22% (було 16,7%, стало 22,92%), кількість дітей сформованості інтеракцій у яких піднявся до середнього рівня зріс на 8,36% (з 45,8% до 54,16%), а кількість дітей, які залишилися на низькому рівні зменшилася на 14,58% (з 37,5% до 22,92%). Варто зауважити, що незначний показник росту високого і середнього рівнів свідчить про складність діагнозу, вік та рівень пізнавальних можливостей учнів початкових класів із інтелектуальними порушеннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова Л. Н. Як розвивати творчу індивідуальність молодших школярів. *Початкова школа*. 1998. № 3. С. 25-29.
2. Андреева Г.М. Соціальна психологія. Москва : Протос, 2013. 488 с.
3. Асмолов А. Г. Як проектувати універсальні навчальні дії у початковій школі. Від дії до думки: посібник для вчителя. Москва : Просвітництво, 2011. 152 с.
4. Бариленко В. В. Розвиток комунікації та спілкування дитини. *Таврійський науковий оглядач*. 2016. № 1. С. 109 – 115.
5. Батаршев А. В. Дігностика здатності до спілкування. СПб. : Пітер, 2006. 176 с.
6. Баханов К. О. Організація особистісно орієнтованого навчання : поради молодого вчителя. Харків : Основа, 2008. 159 с.
7. Бгажнокова І. М. Виховання та навчання дітей та підлітків з важкими та множинними порушеннями розвитку. Москва : Владос, 2013. 239 с.
8. Богоявленська Д. Б. Психологія творчих здібностей. Москва : Академія, 2002. 320 с.
9. Боденко Б. Н. Комунікативна успішність молодших школярів. Москва : ІКТ, 2015. 366 с.
10. Бойков Д. І. Спілкування дітей з проблемами у розвитку: комунікативна диференціація особистості. СПб : Каро, 2005. 288 с.
11. Бондар В. І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці : навчальний посібник. Київ : Наш час, 2005. 315 с.
12. Винокурова Н. К. Розвиваємо здібності дітей. Росмен, 2002. 127 с.
13. Винокурова Н. К. Розвиток творчих здібностей учнів. Москва : Альта, 1999. 144 с.
14. Висоцька А. М. Організація позакласної виховної роботи в спеціальних навчальних закладах для дітей з розумовою відсталістю (5-10 класи). Київ : Полігранд, 2012. 146 с.

15. Воронкова В. В. Виховання та навчання дітей у допоміжній школі. Москва : ТИМ, 1994. 165 с.
16. Виготський Л. С. Вибрані психологічні дослідження. Москва : Просвітництво, 1979. Т. 5. 316 с.
17. Гаврилушкина О. П. Виховання та навчання розумово відсталих дошкільнят. Москва : Педагогіка, 1985. 200 с.
18. Гальперін П. Я. Актуальні проблеми вікової психології. Москва : Просвітництво, 1978. 186 с.
19. Гальперін П. Я. До питання про внутрішню мову. Москва, 1957. 44 с.
20. Годовікова Д. Б. Вплив спілкування з дорослими на спілкування дітей з однолітками. *Дефектологія*. 1998. № 3. С. 44 – 52.
21. Голант Є. Я. Методи навчання у школі. Москва : Учпедгиз, 1957. 152 с.
22. Горбунова Т. Н. Формування комунікативних умінь та навичок учнів початкової школи. *Початкова школа*. 2018. № 3. С. 22 – 27.
23. Григор'єва Т. Н. Формування комунікативних навчань у молодших школярів. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/200846142.pdf> 83
24. Давидов В. В. Види узагальнення в навчанні (логіко-психологічні проблеми побудови предметів). Москва : Педагогіка, 1972. 320 с.
25. Давидов В. В. Концепція експериментальної роботи у сфері освіти. *Питання психології*. 1994. № 6. С. 31-37.
26. Дмитрієва Є. Є. Вплив спілкування з дорослими на формування у дитини загальної здатності до вчення. *Початкова школа*. 2004. № 2 С. 11 – 17.
27. Дмитрієва І. В. Корекційна спрямованість естетичного виховання в старших класах допоміжної школи: монографія. Слов'янськ, 2008. 425 с.
28. Дмитрієва І. В. Корекційний вплив образотворчого мистецтва на інтелектуальний розвиток учнів допоміжної школи. Дидактичні та соціально-

психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : наук.-метод. збірник. Київ : Науковий світ, 2001. С. 43 – 45.

29. Добрович А. Б. Вихователю про психологію та психогігієну спілкування. Москва : Просвітництво, 1987. 214 с.

30. Добрович А. Г. Спілкування: наука та мистецтво. Москва : Яуза-Секачов, 1996. 253 с.

31. Дьяченко Т. В. Роль спілкування у розвитку особистості дитини-дошкільника. *Молодий вчений*. 2019. № 38. С. 60 – 62.

32. Ємельянова І. А. Особливості комунікативних умінь та навичок та шляхи їх формування у молодших школярів з порушенням інтелекту. *Освіта та наука*. 2008. № 1. С. 86 – 94.

33. Енциклопедія освіти / головний редактор. В. Г. Кремін. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

34. Єрмоєнко І. Г. Олігофренопедагогіка / І. Г. Єрмоєнко. Київ : Вища школа, 1985. 328 с.

35. Єрмоєнко І. Г. Пізнавальні можливості учнів допоміжної школи. Київ : Радянська школа, 1972. 132 с.

36. Жуковина Ю. В. Специфіка формування комунікативних умінь та дій у молодших школярів. *Молодий вчений*. 2016. № 6. С. 78-80.

37. Забрамна С. Д. Ваша дитина навчається у допоміжній школі. Москва : Педагогіка, 1990. 56 с.

38. Запорожець А. В. Проблеми формування знань та умінь у школярів та нові методи навчання у школі. *Питання психології*. 1963. № 5. С. 12 – 22.

39. Катаєва А. А. Дошкільна олігофренопедагогіка. Москва : Просвітництво, 1988. 160 с.

40. Кларін М. В. Інновації у навчанні. Метафори та моделі: аналіз закордонного досвіду. Москва : Наука, 1997. 223 с.

41. Кларін М. В. Інноваційні моделі навчання у зарубіжних педагогічних пошуках. Москва : Арена, 1994. 222 с.

42. Кларін М. В. Педагогічна технологія у навчальному процесі.

Москва : Знання, 1989. 225 с.

43. Ключева Н. В. Вчимо дітей спілкуванню. Ярославль, 1996. 96 с.

44. Коджаспірова Г. М. Педагогічний словник. Москва : Протос, 2014. 176 с.

45. Коломінський Я. Л. Психологія дитячого колективу. Система індивідуальних взаємин. Мінськ : Народна освіта, 1984. 239 с.

46. Косимова А. Н. Корекція уявлень про навколишній світ у дітей з порушенням та інтелекту. *Дефектологія*. 2006. № 5. С. 12-18.

47. Котирло В. К. Формування взаємовідносин дошкільнят у дитячому садку та насінні. Москва : Просвітництво, 1997. 75 с.

48. Короткий психологічний словник: Фенікс, 2011. 506 с.

49. Лалаева Р. И. Логопедическая работа в коррекционных классах. Москва : Владос, 1998. 224 с.

50. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Смысл, 2004. 352 с.

51. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 1986. 144 с.

52. Лурия А. Р. Умственно отсталый ребенок. Москва : Дрофа, 1996. 314 с.

53. Макарчук Н. О. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами : навчально-методичний посібник. Київ : ТОВ ВПЦ «Літопис—ХХ», 2010. 134 с.

54. Мостюкова Е. М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии. Москва : Владос, 2003. 408 с.

55. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьников. Москва : Словис, 2013. 269 с.

56. Немов Р. С. Психология / Р. С. Немов. Москва : Владос, 1995. 357 с.

57. Основы олигофренопедагогики : учебное пособие для студентов средних учебных заведений. Москва : Академия, 2006. 224 с.

58. Павловська Н. Інноваційні технології в системі корекції.

Дефектолог. 2010. № 12. С. 29 – 31.

59. Падалка О. С. Педагогічні технології. Київ : Українська енциклопедія, 1985. 252 с.

60. Петрова В. Г. Кто они, дети с отклонениями в развитии. Москва : Флинта, 1998. 104 с.

61. Петрова В. Г. Развитие речи учащихся вспомогательной школы. Москва : Педагогика, 1977. 199 с.

62. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.

63. Пузанов Б. П. Обучение детей с нарушениями интеллектуального развития : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. Москва : Академия, 2001. 272 с.

64. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. Москва. 1958. 145 с.

65. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Ч. I : Загальні основи корекційної психопедагогіки (олігофренопедагогіки). Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. 238 с.

66. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Ч. II : Навчання і виховання дітей. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 224 с.

67. Синьов В. М. Основи теорії виховання : навчальний посібник / В. М. Синьов, О. І. Пометун, В. І. Кривуша, М. О. Супрун. Київ : Вид-во КІВС, 2000. 153 с.

68. Синьов В. М. Психологія розумово відсталості дитини. Київ : Знання, 2008. 359 с.

69. Смирнова Е. О. Особенности общения с дошкольниками : учебное пособие для студентов средних педагогических учебных заведений. Москва : Академия, 2000. 160 с.

70. Соціалізація осіб з інтелектуальними порушеннями в умовах

навчально-реабілітаційного центру (з досвіду роботи) / за ред. В. Л. Головань. Дніпропетровськ : Інновація, 2015. 100 с.

71. Супрун М. О. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки, становлення та розвиток (друга половина XIX-перша половина XX століть). Київ : Паливода А. В., 2005. 456 с.

72. Татьянчикова І. В. Психолого-педагогічні основи соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку : монографія. Слов'янськ : Видавництво Б. І. Маторіна, 2014. 431 с.

73. Татьянчикова І. В. Соціалізація дитини з вадами розвитку: теорія, досвід, технології : монографія. Слов'янськ : Видавництво Б. Маторіна, 2017. 457 с.

74. Чеботарьова О. В. Розвиток пізнавальної діяльності дошкільників із розумовою відсталістю засобом конструювання. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна. 2012. Вип. 21 (2). С. 262 – 268.